

בא לצאת ידי שמים

עיון בגדרי הלכות חיוב בידי שמים
בניה זית

אדם אחראי לשלם על נזקים שהוא גורם. אף על פי כן, ישנם נזקים המחייבים את המזיק רק כלפי שמים. המאמר עוסק בשאלת משמעות החיוב כלפי שמים ובהשלכות הממוניות של חיוב זה.

פטור בדיני אדם וחייב בדיני שמים

הלשון המצויה בדברי חז"ל בהקשר לדינו של אדם שעבר עבירות היא 'חייב', או לחילופין 'פטור'. אך יש מקרים שבהם חז"ל פוסקים הלכה במטבע לשון מיוחד: האדם 'פטור בדיני אדם' אבל 'חייב בדיני שמים'. למשל, הגמרא בבבא קמא מצטטת תוספתא ממסכת שבועות:

תניא, אמר ר' יהושע: ארבעה דברים העושה אותן פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, ואלו הן: הפורץ גדר בפני בהמת חבירו, והכופף קמתו של חבירו בפני הדליקה, והשוכר עדי שקר להעיד, והיודע עדות לחבירו ואינו מעיד לו¹!

במבט ראשון, אדם הלומד ביטוי זה חושב, שחז"ל חרגו מציון שורת הדין בלבד. נראה ללומד, שהגמרא מוסרת אזהרה מוסרית: "אמנם רשמית לא חויבת כעובר עבירה, אך דע לך שבעולם הבא יש דין ויש דין!"

1 ב"ק נה, ב וכן הוא בשינויי לשון בתוספתא שבועות פ"ג ה"א-ה"ג.

אך במבט שני נראה שהבנה זו היא חלקית, ולא מכוונת לפשט הדברים. חז"ל משתמשים כאן בהגדרה הלכתית, שיש לה משמעויות הלכתיות-קונקרטיות, ולא מוסריות בלבד. ככלל, הש"ס אינו משלב בביטוי אחד הלכה ומוסר, וגם כאשר אדם עושה מעשה מאוס מבחינה מוסרית, האמירה ההלכתית תהיה ברורה: חייב או פטור, מותר או אסור. לכן נראה שגם כאן מדובר בהגדרה הלכתית.

עיון בהמשך הגמרא מעלה בבירור שזו הגדרה של מצב הלכתי. הגמרא שואלת מדוע ר' יהושע מפרט בתוספתא דווקא את ארבעת המקרים הללו, ולא מוסיף מקרים אחרים שבהם דין זה מתקיים. מתרצת הגמרא:

אין, מיהא איכא טובא. והני אצטריכא ליה: מהו דתימא בדיני שמים נמי לא ליחייב, קמ"ל.²

כלומר: אמנם ודאי שהעושה אחד מהמעשים המפורטים בתוספתא זו אינו נוהג כשורה. אלא שדווקא במקרים אלה היה מקום לחשוב שאין שום איסור הלכתי לעשותם, ואפילו בדיני שמים יפטר. ר' יהושע מחדש לנו שיש במעשים אלו איסור ממש. לגמרא חשוב להסביר שלמרות הפטור, יש כאן איסור ממשי שיש לו משמעות בעולמנו שלנו, ולא רק בחשבון של עולם הבא.

כך מגדיר זאת בעל 'קצות החושן':

וכמה מיני גרמא איכא שנפטר מתשלומים אפילו בדיני שמים, ואילו עונש ודאי אית ליה, ואפילו בגורם דגורם.³

העולה מכאן, שאדם שחויב ב'דיני שמים' הוא אדם שאכן עבר עבירה שמחייבת אותו בתשלום, אלא שהוא הצליח לחמוק מדינם של בית הדין שכופים עליו את התשלום. כאמור, זוהי הגדרה מכוונת למצב מוגדר. יש לאדם חיוב, ולא רק עונש בעולם הבא.

2 ב"ק נו, א

3 קצות החושן סי' לב ס"ק א

על כך יש לשאול: אם בית הדין כבר סיימו את תפקידם, מדוע חשוב לציין שזוהי ההגדרה ההלכתית של אדם זה? מה הביטוי המעשי של הגדרה זו?

כפיה בדברים

אפשרות אחת, שמופיעה בדברי רבותינו, היא כפיה על ידי דברים. המהרש"ל מביא בשם 'תשובה', אפשרות מחודשת בעניין:

נראה לי, היכא דאיתמר 'חייב בדיני שמים', אף על גב דאין לבית הדין לכופו לשלם, מכל מקום בדברים בלי כפיה יש לדחקו.⁴

כלומר, גם אם האדם נפטר מתשלום בפועל, כיוון שמצד האמת הוא מחויב לשלם, בית הדין צריך לייסר אותו בדיבורים קשים ולהשפיע עליו ככל שניתן כדי שאכן ישלם את חובו.

המהרש"ל עצמו לא מסכים עם דיעה זו, ומביא בשם ספר 'צפנת פענח' דיעה חולקת:

לישנא דדיני שמים לא משמע להיות חיוב אפילו במקצת בדיני אדם.⁵

ומוסיף המהרש"ל:

כל מקום שאמרו חייב בדיני שמים, אם בא צריכים להודיעו: אין אנו יכולים לחייב אותך, אבל צריך אתה לצאת ידי שמים, כי דינך מסור לו.⁶

דהיינו, בית הדין לא נדרש להפעיל שום לחץ על האדם החייב בדיני שמים, אלא צריך לספק לאדם את הידיעה הבסיסית על מצבו, כלומר

4 ים של שלמה ב"ק פ"ו סי' ו
5 שם
6 שם

שהאדם חייב לשלם לפי עיקר הדין, וכך ראוי לו לעשות.⁷ לפי דרך זו, השאלה חוזרת למקומה: מהי התוצאה המעשית של הגדרת אדם כחייב בדיני שמים?

קיים ליה בדרכה מיניה - בתשלומי ד' וה'

אפשרויות אחרות להשלכה מעשית של הגדרה זו, ניתן ללמוד מתוך סוגיה בבבא קמא העוסקת בפטור "קיים ליה בדרכה מיניה". בסוגיה זו מתבררת זווית חדשה בהגדרת הפטור של קלב"מ, וכן הגדרת החיוב המיוחד של 'דיני שמים'.

הפרק השביעי במסכת בבא קמא עוסק באדם שגנב, וטבח או מכר, שור או כבש. אדם כזה מחויב מן התורה לשלם ד' וה' - פי ארבעה על כבש, ופי חמישה על שור:

כי יגנב איש שור או שה וטבח או מכרו חמשה בקר ישלם תחת השור וארבע צאן תחת השה:⁸

משניות הפרק מפרטות באילו מקרים חייב הגנב לשלם תשלומי ד' וה', ובאילו לא. המשנה מלמדת כך:

גנב ומכר בשבת... משלם תשלומי ארבעה וחמישה.⁹

כלומר, אין אדם נפטר מקנס תשלומי ד' וה', אף אם המכירה בוצעה בשבת. בעצם, יש לשאול: מדוע שמכירה בשבת תגרום לפטור? מסביר רש"י במקום: "אבל טבח, קם ליה בדרכה מיניה". כלומר, המשנה באה לשלול השוואה לאדם שטבח בשבת, שעליו חל פטור "קיים ליה בדרכה מיניה" - 'העמד אותו בגדול ממנו', דהיינו: כאשר אדם מבצע שתי עבירות במעשה אחד ומתחייב בשני עונשים, בית הדין יעניש אותו רק

7 עניין זה, שצריך להודיע לנידון את מצבו, מובא גם בחידושי הרשב"א על ב"מ צא, א ד"ה אתנן בשם רש"י והראב"ד.

8 שמות כא, לז

9 ב"ק ע, א

בעונש החמור מבין השניים. אדם זה, שטבח את השור בשבת, חייב שני עונשים: סקילה מחמת חילול שבת, ותשלומי ד' וה' מחמת הגניבה והטביחה. בית הדין יוציא לפועל רק את העונש הגדול יותר – הסקילה. אך המשנה מלמדת שלעומת הטובח בשבת, המוכר לא יפטר על ידי קלב"מ.

הגמרא מביאה ברייתא שסותרת המשנה ואומרת שפטור מתשלומי ד' וה', ומתוצאת:

אמר רמי בר חמא: כי תניא ההיא דפטור, באומר לו 'עקוץ תאנה מתאנתי ותיקני לי גניבותיך'.¹⁰

כלומר, ההבדל בין המשנה לברייתא הוא שהן דנות במקרים שונים, וממילא נוצר הבדל בדין למעשה. המשנה עסקה במצב רגיל, שבו אין שום פטור לגנב. אמנם מכירה בשבת היא איסור דרבנן, אבל ודאי שאין בה עונש גדול יותר שיפטור את עונש התשלומים. לעומת זאת, הברייתא עסקה במכירה שנוצעה על ידי חילול שבת דאורייתא כקטיפת תאנה. במצב זה נוצר פטור של קלב"מ – חיוב הגנב בסקילה פוטר אותו מעונש קטן יותר – תשלום על הגניבה.

הגמרא מקשה על תירוץ זה:

אמרי: וכיון דכי תבע ליה קמן בדינא לא אמרינן ליה 'זיל שלים', דמחייב בנפשו הוא, הא מכירה נמי לאו מכירה היא!¹¹

ומפרש רש"י:

בדינא – לומר החזר לי תאנים שלקטת, או תן לי מה שמכרת לי בדמיהן. לא אמרינן – לגנב זיל שלים. אשתכח דלאו מכירה היא, ואמאי קתני 'מכר', והא לאו מכירה היא.¹²

10 ב"ק ע, ב

11 שם

12 שם ד"ה בדינא וד"ה לא אמרינן

כלומר, פטור הקלב"מ יצר פלונוטר: כדי שמכירה תהיה תקפה יש תנאי חשוב: צריכה להיות אפשרות לבית הדין להחזיר את המצב לקדמותו לאחר המכירה. מכירה שבית דין לא יכול לבטל – אינה מכירה. לכן, חילול השבת שנוצר במכירה – לא רק שהוא פוטר מתשלומי ד' וה', אלא הוא מבטל כל אפשרות של בית הדין לכפות משהו על המוכר, מה שלמעשה מבטל את המכירה כליל! ומכיוון שהמכירה בטלה, לא מובן מדוע הברייתא מכנה זאת 'מכירה'.

הגמרא מביאה תחילה את תירוץ רב פפא, שאומר שמי שמבצע את הקניין הוא המוכר, וכך פותר את הבעיה שהמכירה לא תבטל בגלל פעולת הקלב"מ.

בהמשך, מביאה הגמרא את תירוץ רבא, שמיישב לפי רמי בר חמא:

רבא אמר: לעולם כרמי בר חמא. אתנן אסרה תורה, ואפילו בא על אמו. ואי תבעה ליה קמן בדינא מי אמרינן ליה קום הב לה אתנן? אלא אע"ג דכי קא תבעה ליה בדינא, לא אמרינן ליה זיל הב לה, כיון דכי יהיב לה הוי אתנן. הכא נמי, אע"ג דלענין תשלומין, אי תבע בדינא קמן, לא אמרינן ליה זיל שלים, אפילו הכי, כיון דקא מקני ליה בהכי הויא מכירה.¹³

רבא מסביר שהמקרה שלנו, שבו אדם נפטר מתשלום בגלל חיוב מיתה, דומה למקרה של אדם שהתחייב לשלם לאמו טלה תמורת בעילת זנות. מעיקר הדין, אדם כזה פטור מההתחייבות הממונית לאמו, שכן הוא חייב גם מיתה על בעילתו, וממילא יש לו פטור קלב"מ. אלא שכאן מתחדשת הלכה מפתיעה: למרות שאדם זה פטור מלשלם, ובית הדין "לא אמרינן ליה זיל שלים", אם האדם החייב מתנדב מרצונו הטוב לשלם – נחשב תשלום זה כתשלום ממשי! למרבה הפליאה פוסק רבא, שעל הטלה הזו שנותן האדם לאמו, למרות היותו פטור, חל דין של איסור! הוא נחשב אתנן גמור ואסור להקרבה במקדש.

רבא משתמש בחידוש זה כדי לתרץ גם את המקרה שתיאר רמי בר חמא. למרות שהמוכר התחייב מיתה ונפטר בכך מהתשלום, המכירה לא

13 ב"ק ע, ב - עא, א

באמת בטלה, אף על פי שלקונה אין אפשרות לבטל את המקח. זאת מכיוון שכל עוד המוכר יסכים מרצונו הטוב ביטול לבטל את המכירה – מבחינה הלכתית זה יחשב כמו ביטול מקח רגיל. כאן יש לשאול, מדוע באמת ה'רצון הטוב', ההתנדבות של עובר העבירה, נחשבת ככח ממשי, שיכול להחיל איסור אתנן, או להחשיב מכירה כקיימת? כדי לענות על שאלה זו, יש להבין את מה בעצם פוטר הכלל של קלב"מ, ובה מצויים כמה כיוונים בדברי הראשונים.

שיטת רש"י

רש"י נדרש לשאלה זו בהרחבה בסוגיה בבבא מציעא, שם מופיעים שוב דברי רבא: "אתנן זונה אסרה תורה, ואפילו בא על אמו". אומר רש"י:

ונתן לה טלה באתנן – אתנן הוא, ואסור לקרבן, דאתנן סתמא כתיב, לא שנא אמו ולא שנא פנויה. ואף על גב דאי תבעה ליה בדינא קמן, תן לי אתנני – לא מחייבין ליה, דהא קם ליה בדרבה מיניה, כי יהביה ניהלה – אתנן הוא, אלמא: אפילו במקום מיתה נמי רמו תשלומין עליה, אלא שאין כח לענשו בשתים, דאי לא רמו תשלומין עליה, כי יהביה ניהלה מי הוה אתנן, מתנה בעלמא הוא דיהיב לה...

אי נמי: אי תפיס לא מפקינן מיניה, כך שמעתי מפי מורי הזקן, ויש דוגמתו בבבא קמא בפרק מרובה (ע, ב) ושם מפורש יותר, והביא לי מורי ראייה על זה.¹⁴

רש"י מסביר, שפטור קלב"מ נחשב כאילו טכני בלבד שמונע מבית הדין לכפות על החייב לשלם, אבל הוא כלל לא מבטל את החיוב! מכיוון שמעיקר הדין האדם עדיין מחויב בתשלומים, חלים עליו כל הדינים המסתעפים מדין חיוב התשלום המקורי: בדברי רבא מבואר שחל דין

האיסור של אתגן, ורש"י מוסיף השלכה בדיני ממונות: "אי תפיס לא מפקינן מיניה", אם בעל החוב תופס ממון השייך לעובר העבירה, בית הדין לא מתערב, ולמעשה מאשר את תפיסתו.¹⁵

כאן מתבררים לשיטת רש"י שני חידושים:

1. קלב"מ אינו פטור 'עצמי', אלא טכני בלבד, והאדם נשאר חייב בדיני שמים.

2. כאשר אדם המחויב ב'דיני שמים' בא לשלם - 'לצאת ידי שמים', חלים על תשלומיו אותם דינים של כל חייב אחר, מכיון שהם עדיין חובה גמורה, והנתינה מרצונו ממלאת חובה שרובצת עליו.

חשוב לציין שקביעת רש"י שניתן לתפוס מאדם שחייב בדיני שמים שנויה במחלוקת. ישנם ראשונים הסוברים שאין זכות לתפוס מאדם כזה. כך כותב למשל הריב"ש בשם הרמב"ן:

אלא בבא לצאת ידי שמים חייב להחזירו, ואע"פ שתפס... ולא נאמר: אעפ"י שאין נזקקין לחייבו הרי זכה במה שבידו, ותועיל לו תפיסתו כיון שהוא חייב בבא לצאת ידי שמים, אלא מוציאין מידו.¹⁶

כלומר, אם התובע תפס מנכסי החייב בדיני שמים, תפיסתו אסורה, בית הדין יתערב לטובת מבצע העבירה.

דעת רש"י התבררה לעיל, שלמרות פטור קלב"מ החוב לא התבטל, ולכן גם תפיסה מיד החייב מועילה. לעומת זאת, לפי שיטת הרמב"ן יש להסביר את פטור הקלב"מ באופן אחר.

15 בדינים רבים מדיני ממונות, כאשר יש ספק בהכרעת הדין, אם צד אחד תופס את הממון השנוי במחלוקת, הוא מקבל מעמד של 'מוחזק', וממילא הצד השני הופך להיות 'המוציא'. מעכשיו, עליו חובת ההוכחה - 'המוציא מחבירו עליו הראיה'.

16 שו"ת הריב"ש סי' שצב

שיטת התוספות

התוספות בשתי הסוגיות¹⁷ מקשים מסוגיה בסנהדרין,¹⁸ שבה הגמרא דנה במצב שבו מרחיבים את פטור הקלב"מ: דין הבא במחתרת.

כאשר אדם בא באמצע הלילה לגנוב, מכריזה עליו התורה כחייב מיתה:

אם במחתרת ימצא הגנב והוכה ומת אין לו דמים:¹⁹

המשנה בסנהדרין מחדשת, שכל זמן שהגנב מוכרז כחייב מיתה הוא פטור מתשלומי נזק:

בא במחתרת ושבר את החבית, אם יש לו דמים - חייב, ואם אין לו דמים - פטור.²⁰

בגמרא, רב מוסיף נדבך נוסף: אף אם גזל בפועל פטור מלשלם:

אמר רב: הבא במחתרת, ויצא ונטל כלים - פטור. מאי טעמא? בדמים קננהי.²¹

כלומר, העובדה שהגנב מתחייב בנפשו פוטרת אותו מהעונש הקטן יותר - השבת הגזלה.

בהמשך הגמרא מספרת על רבא, שלמרות שחלק על דינו של רב, כאשר בא מעשה לידו, החמיר על עצמו לנהוג כרב:

רבא איגנבו ליה דיכרי (=אילים) במחתרתא, אהדרינהו ניהליה ולא קבלינהו, אמר: הואיל ונפק מפומיה דרב.²²

למרות שרבא היה יכול לקחת את הגזלה בחזרה, נהג כרב להחשיב את הגזלה כשייכת לגמרי לגזול, עד כדי שלא צריך כלל להחזיר.

17 ב"ק ע, ב ד"ה אילו וב"מ צא, א ד"ה בבא

18 סנהדרין עב, א

19 שמות כב, א

20 סנהדרין שם

21 שם

22 שם

התוספות מקשים על סיפור זה, מהדין שהתברר לעיל: "ואמאי לא קיבלם? והא חייבין לצאת ידי שמים!" אמנם, על פי דברי רב, הגזלנים זכו בבהמות, אך עדיין מוטלת עליהם חובה לשלם כדי לצאת ידי שמים. מדוע רבא לא קיבל מהם, אם לא כדין תשלום רגיל אז לפחות מדין 'יוצא ידי שמים'?

עונים התוספות:

וי"ל דהם לא רצו לצאת ידי שמים, אלא היו סבורין שבדין חייבין להחזיר, ולכך לא קבלינהו.²³

כלומר, אותם גזלנים סברו שמוטלת עליהם חובה גמורה להחזיר (כדעת רש"י דלעיל), ואילו רבא ידע שלא היא! אדם שנפטר מתשלום על ידי קלב"מ **פטור לחלוטין** וחובו נמחק, אלא שעדיין 'מידת חסידות' היא להחזיר. החידוש המעניין כאן הוא, שמצד אחד מידת חסידות זו חזקה מספיק כדי להחיל איסורים כאתנן, ומצד אחר, אם האדם לא מעוניין בה בלב שלם, אין לה קיום כלל, ואפילו לא במצב שהגנב מחזיר ביוזמתו כמקבל עול.

כמובן שהסבר התוספות לא עולה בקנה אחד עם שיטת רש"י. לפי רש"י, אין הבדל אם האדם יודע שהוא פטור או חייב. החובה קיימת מכל מקום. לעומת זאת, לפי התוספות, אם האדם לא באמת מעוניין לשלם, אלא שהוא רק חושב שהוא חייב, התשלום לא חל. ממילא נראה, שבוודאי אם התובע תפס מנכסי הנחבע, יצטרך להחזיר.

אכן, בספר 'מחנה אפרים' מסבירים את שיטת התוספות בדרך זו:

מבואר מדבריהם, שכל שאינו מתכוין לצאת ידי שמים, אפילו תפס שכנגדו - גזל הוא בידו.²⁴

כלומר, תוספות חולקים על רש"י וסוברים שהתובע את המזיק או את הגזלן שנפטר בקלב"מ לא יכול לתפוס ממנו.²⁵ שיטתם של התוספות

23 ב"מ צא, א ד"ה בבא

24 מחנה אפרים, הלכות מלוה ולוה - דיני ריבית סי' טו

25 בדרך דומה כתבו האורים ותומים (סי' כח ס"ק ד) וקצות החושן (שם ס"ק א). אמנם בנתיבות המשפט (שם ביאורים ס"ק ב) סובר, שתוספות מודים לרש"י באופן כללי שתועיל

מתאימה לדברי הרמב"ן שהובאו לעיל. הרמב"ן יסביר את פטור קלב"מ כשיטתם, שזהו פטור מוחלט לגבי העונש הקטן.

שיטת חכמי הצרפתיים

השיטה מקובצת על הסוגיה בבבא מציעא מביא את דברי הראב"ד. הוא מביא שם דיעה²⁶ מחודשת שמשנה מאוד את גרסת הסוגיה בבבא קמא:

ואיכא דמחקי מההיא נוסחא כל ההוא לישנא ולא גרסי בה טפי מדאיכא הכא,²⁷

כלומר לפי פירוש זה, בסוגיה בבבא קמא יש לגרוס את דברי רבא בקצרה: "אתנן אסרה תורה, ואפילו בא על אמו".²⁸ כל מה שהגמרא ממשיכה ללמד, שלמרות הפטור, אם שילם הופך התשלום לאתנן – נמחק. ופירוש הסוגיה לשיטה זו הוא כך:

ומפרשי דבא על אמו, אף על גב דקם ליה בדרכה מיניה, אמרינן ליה זיל הב לה. מאי טעמא? משום דאיהו אתני אנפשיה למיתן לה אתנן, ובי דינא לא מחייבי ליה, אלא מאי דחייב איהו נפשיה. הילכך, כי אמר לו עקוץ תאנתי בשבת ותקנה לך גנבתי, קנו בעקיצת התאנה. דהא איהו קביל על נפשיה הכי! ואף על גב דקם ליה האיך בדרכה מיניה, הוי מכירה.²⁹

כאן מתבררת טענה חדשה. כל הדיון על פי הראשונים האחרים התבסס על ההנחה שהכלל "קים ליה בדרכה מיניה", פוטר גם התחייבויות ממוניות של האדם כלפי אדם אחר. הנחה זו טעונה הוכחה. אך לפי

תפיסה; אלא שכאן, מכיוון שכל דין תפיסה משמש רק כתחליף שמבצע בעל הדין במקום מה שהיה בי"ד עושה, וכאן בי"ד לא היה עושה דבר - תפיסה לא מועילה.

26 הראב"ד הביא דיעה זו בסתמא. המאירי (ב"מ צא, א ד"ה מי) כתבה בשם חכמי הצרפתיים, ואילו בספר ההשלמה (ב"מ פ"ז סי' ג) כתבה בשם ר"ת.

27 שיטה מקובצת ב"מ צא, א ד"ה אתנן

28 כלומר, שיש לגרוס בב"ק כמו בסוגיה בב"מ, שהביאה רק את המשפט הזה של דברי רבא.

29 שיטה מקובצת שם

שיטה זו של השיטה מקובצת, לא כך פני הדברים. קלב"מ לא פוטר כלל התחייבויות שבין אדם לחברו כאשר האדם חייב את עצמו. הסברה ברעיון זה מובנת מאוד: ההתחייבויות שאדם חייב לאחר אינן בגדר עונש כלל, וממילא אין מקום למחוק אותן כשהאדם מתחייב גם בעונש גדול אחר על מעשיו.

במצבים הנידונים, הן במקרה של אתנן, הן במקרה של מכירת שור ושה בשבת, האדם התחייב מעצמו כלפי חברו לשלם או לתת לו את הסחורה, ולכן חיוב זה נשאר על כנו. בית הדין מתערבים לגבות התחייבויות כאלה מכיוון שאחרי שאדם חייב את עצמו יש כאן חובה גמורה, שאף כופים עליה. אמנם קלב"מ פוטר חיובי ממון שחייבה בהם התורה כגון נזק וגזלה, כפי שמפורש בסיפור על רבא והאילים ועוד.³⁰ כך מסביר גם הר"ן בשם רבנו דוד:

ותירץ הרב רבנו דוד ז"ל, דלא דמי (אתנן לסיפור רבא והאילים). דהתם גבי אתנן צריך האדם לעמוד בדיבורו אף על פי שלא יתחייב מן הדין. אבל כאן, אחר שקנו הני דיכרי בדמייהו, לפי סברתו של רב נמצא גניבה זו קנויה לגמרי ביד הגנבים ולא ניתנה להישבון, וכך הוא עובר, אם הוא מחזיר כמי שאינו מחזיר. שאחר שקנאה, אם החזיר - מתנה בעלמא הוא דקא יהיב. וגם אינו צריך למחילה של בעל הממון, לפי שקנאם בדמו, ולפיכך לא היה לו שום תועלת לגנב בחזרתו, אם היה הדין כרב...³¹

אמנם, בפשט הסוגיה בבבא קמא נראה שקושיית הגמרא על רמי בר חמא מבוססת על ההנחה שקלב"מ יפטור גם השלמת קניין. הגמרא מקשה: "הא מכירה נמי לאו מכירה היא!" אלא שרבא בתירוצו פוּרַח את ההנחה הזאת: "אף על גב דלענין תשלומין אי תבע בדינא קמן לא אמרינן ליה זיל שלים, אפילו הכי, כיון דקא מקני ליה בהכי הויא מכירה". ממילא סרה הקושיה, ולמסקנה יוצא מדבריו, שפטור קלב"מ אינו מבטל מכירה.

30 ראה למשל ב"ק כב, ב, שיטת ריש לקיש, שהמצית עבדו של חברו פטור מלשלם על הנזק הכספי שבהריגת העבד משום קלב"מ.

31 חידושי הר"ן סנהדרין עב, א ד"ה אהדרינהו

לדרך זו, שינוי הגרסה בדברי הגמרא הכרחי, מכיוון שהגמרא בבבא קמא אומרת שבית הדין לא מחייבים לשלם, ואילו לשיטה זו האדם עדיין חייב לגמרי, ומעולם לא חל עליו פטור קלב"מ, כי הפטור לא נאמר בקניינים. "וכי קא תבעה ליה בדינא" בית הדין כופה אותו לשלם. יוצא אם כן שנוספת כאן הגדרה חדשה בדין קלב"מ: פטור זה לא חל על התחייבויות שאדם קיבל על עצמו. לפי שיטה זו, סוגית קלב"מ לא שייכת באתנן מבחינת חיוב בדיני שמים.

סיכום דיעות הראשונים

דעת **רש"י** היא, שפטור קלב"מ לא מבטל את העונש הקל מבין השניים, אלא רק מונע מבית הדין לכפות אותו על הפושע. לכן, אם אחד הצדדים פועל למימוש הדין – הנתבע מרצונו הטוב, או התובע על ידי תפיסה, חלים על פעולה זו כל הדינים שחלים על כל תשלום רגיל.

דעת **תוספות** היא, שאכן החיוב מתבטל, אלא שישנה מידת חסידות לנתבע לשלם. ואולם, הנהגת מידת חסידות זו היא חזקה כל כך, שחלים על קיומה דיני איסורים.

דעת **רבתינו הצרפתיים ורבנו דוד** היא, שבדרך כלל קלב"מ מבטל לגמרי את העונש הקל, אבל אם האדם התחייב מעצמו לשלם, קלב"מ לא מבטל התחייבות זו.

דין נוסף בשיטות השונות

כדרכה של תורה, הדיונים בשיטות הראשונים מתרחבים מאוד בדברי האחרונים, ואי אפשר לפרש כאן את כולם. מכל מקום, נדון בשני נושאים מרכזיים שמעלים כאן האחרונים.

דין בשיטת רש"י

ה'קצות החושן' מקשה על שיטת רש"י אותה קושיה ששאלו התוספות על סיפור רבא והאילים:

והנה, לשיטת רש"י דמהני תפיסה, אם כן אפילו לא רצו (הגנבים) לצאת ידי שמים, למה אהדר רבא בתר דקיבלם, כיוון דמהני תפיסה?³²

כלומר, לדעת רש"י שהנגזל יכול אפילו ליזום תפיסה של ממון הגזלן החייב בידי שמים, מדוע רבא החזיר לגנבים את האילים, הרי לרש"י זו לא רק מידת חסידות, אלא חובה גמורה?

בכדי לענות על שאלה זו, מלמד הקצות יסוד שחידש המהרש"ל בים של שלמה:

הלכך, היכא דלא עבדינן החומרא כגון בשוגג או שלא בהתראה או בזמן הזה, אם כן נוכל לומר שהסברא נותנת אי תפס לא מפקינן מיניה, דהא סוף סוף חייב הוא. אבל היכא שגרמא בנזיקין הוא, ואין בו חיוב מן הדין אלא לצאת ידי שמים, אם כן פשיטא אם תפס – מפקינן מיניה.³³

המהרש"ל מחלק בין סוגי החייבים בדיני שמים שבית הדין לא גובה מהם. הסוג הראשון הם אלה שאמנם ביצעו מעשה מחייב, אבל אין יכולת לגבות מהם בפועל. בכלל זה הם כל חייבי הקנסות בזמן הזה, שאמנם חייבים מעיקר הדין, אבל בית הדין לא גובה מהם. הסוג השני הם כאלה שמלכתחילה העבירה שביצעו אינה מספיק חמורה כדי לחייב

32 קצות החושן סי' כח ס"ק א

33 ים של שלמה ב"ק פ"ו סי' ו

אוחם, אבל יש להם חיוב עקרוני - לצאת ידי שמים. לדעתו, מאנשי הסוג הראשון מותר לתפוס, ואילו מאנשי הסוג השני אסור.

הקצות לומד מדברי מהרש"ל הללו חילוק חשוב:

דאפילו בקלב"מ לא מועילה תפיסה אלא דוקא היכא דלא עבדינן החומרא, כגון בשוגג או בזמן הזה או שלא בהתראה. אבל היכא דעבדינן החומרא, תו לא מחייב כלל בתשלומין, ואפילו אי תפס - מפקינן מיניה.³⁴

דהיינו, גם לפי שיטת רש"י שלפיה אפשר לתפוס מאדם שחייב בדיני שמים, כאשר העונש הגדול כבר בוצע בפועל, אזי העונש הקטן **החבטל**, ולא ניתן לממשו על ידי תפיסה. כל מה שהתיר רש"י לתובע לתפוס, שייך רק כאשר לא בוצע שום עונש בחייב, וכל הפטור נובע מהמצב העקרוני.

הקצות מתקיף בתחילה את חילוק המהרש"ל:

ולכאורה דברי מוהרש"ל המה דברי נביאות! דהא שפיר מצינן למימר דאפילו עבדינן החומרא, רמי עליו תשלומים!³⁵

ובמילים אחרות: מדוע בעצם לחלק כמהרש"ל? לכאורה, אין לזה מקור כלל, ומה הסברא לומר כך?

אלא, שהקצות, למרות שאלתו, ממשיך ומסביר:

אמנם נראה דברי מוהרש"ל מוכרחין,³⁶

וכאמור, הוא מבאר על פי חילוק זה את הקושיה על רש"י: למה רבא החזיר לגנבים את האילים?

אבל לפי מה שכתב מוהרש"ל... היכא דעבדינן החומרא כגון במזיד והתראה, אין עליו שום עונש אחר בידי אדם (גם לא תפיסה). וא"כ, הבא במחותרת עבדינן ליה החומרא - דאין לו דמים ורשאיין להרוג

34 קצות החושן סי' כח ס"ק א

שם 35

שם 36

אותו, ואין עליו שום חיוב תשלומים. ואף על גב דניצול ואין נהרג, לא הוי כשוגג אלא כמו מזיד ובהתראה וברח. דזה ודאי כל דין מזיד עליו, כיון דכבר נתחייב בהחומרא. מה שאין כן שלא בהתראה או בזמן הזה - מעולם לא היה עליו החומרא.³⁷

הקצות מאיר כאן חידוש מבריק: אדם שבא במחותרת - כבר בוצע בו גזר דין מוות! כידוע, דמו של בא במחותרת מותר לכול, וזה נחשב כעונש המוות עצמו. אמנם בסופו של דבר הוא ניצל, אך זה דומה לאדם שהתחייב מיתה בבית הדין וברח ברגע האחרון. מכיוון שעל אדם כזה רבץ כבר העונש הגדול והחמור, וכאילו בוצע בו בפועל, העונש הקטן נמחק לחלוטין. במצב כזה, גם רש"י מודה שהחיוב הקטן נעלם כליל. יוצא אם כן, שבא במחותרת הוא יוצא דופן, שכבר נחשב שבוצע בו גזר הדין, ולכן רבא לא רצה לקחת את האילים, גם לא על תקן 'תפיסה'.

דין בשיטת רבנו דוד

הקצות מקשה על שיטת רבנו דוד מסוגיה במסכת עבודה זרה. בגמרא שם³⁸ מובאת ברייתא שקובעת שאם אדם שילם אתנן לאחר הבעילה, אזי לא חל דין אתנן על הבהמה, והיא מותרת בהקרבה: "בא עליה, ואח"כ נתן לה אתננה - מותר". הגמרא מביאה סתירה מברייתא אחרת: "אפילו מכאן ועד שלוש שנים - אתננה אסור", ומתמצת: "הא דאמר התבעלי בטלה זה, הא דאמר התבעלי בטלה סתם". מפרש רש"י במקום:

בטלה זה - כל כמה דיהיב לה הוי אתנן, דמהשתא קנייתה. בטלה סתם - כי יהיב לה לאחר זמן לאו אתנן הוא, דהשתא הוא דקנייה לה.³⁹

37 קצות החושן סי' כח סק"א

38 ע"ז סג, א

39 רש"י שם ד"ה בטלה

כלומר, אם ייחד טלה מסוים לאתונה הוא נקנה לה בשעת הבעילה, לכן נחשב כאתנן. לעומת זאת, אם רק הבטיח אך לא הקנה לה טלה מסוים, הקניין יחול בשלב מאוחר יותר ולא מיד אחרי המעשה, לכן הטלה אינו נחשב אתנן. הגמרא מקשה על כך:

וכי אמר לה בטלה זה מאי הוי? הא מיחסר משיכה!⁴⁰

כלומר, ההתחייבות של האדם לטלה מסוים לא יוצרת קניה מיידית שלו, שהרי עדיין דרושה משיכה, ואם לא משכה לא נקנה הטלה, ולא נחשב לאתנן. למסקנה הגמרא מתרצת שמדובר במקרה שעשאו אפותיקי, אבל לעניין שיטתו של ר' דוד, לומד מכאן הקצות קושיה גדולה:

והא התם גם כן מחויב לעמוד זה בדיבורו, כיוון שהבטיח לה!
דצ"ע.⁴¹

כלומר, לפי רבנו דוד, הגורם המחייב שהופך טלה לאתנן הוא ההתחייבות שלו לשלם לה בטלה. אם כך, מהו ההבדל אם היא משכה את הטלה או לא? הרי ההתחייבות קיימת, והיא מחילה על הטלה את שם האתנן ברגע הבעילה, גם אם לא נעשה שום קניין! ה'קהילות יעקב' דוחה קושיה זו. ראשית הוא מסביר מה עומד בבסיס הקושיה, כיצד הבין הקצות את דברי רבנו דוד:

הבין מרן הקצה"ח, דכוונת הרר"ד ז"ל, דכל חלות האתנן [אע"פ דקלב"מ] אינו אלא מחמת זה שצריך לעמוד בדיבורו.⁴²

לפי הקצות, רבנו דוד סובר שמכיוון שאדם זה פטור מאתנן, כל שם האתנן חל רק כתוצאה מהתחייבותו. כלומר, דיבורו בלבד מחיל את שם האתנן עליו. נראה שהקצות הבין שרבנו דוד לא קבע שכאשר אדם מחייב את עצמו אין קלב"מ (כפי שהוסבר לעיל), אלא הוא תירץ באופן מקומי – אתנן הוא דין יוצא דופן שחל בדיבור, ולכן לא פוטר אותו קלב"מ.

40 ע"ז סג, א

41 קצות החושן סי' כח ס"ק א

42 קהילות יעקב כתובות סי' ל אות ב

הקהילות יעקב מקשה על כך:

אבל זה תימא, דהא אפילו בדליכא קלב"מ לא הוי אתנן אא"כ נעשה מעשה הקניין לשם אתנן, לפני הזנות או בשעת הזנות. וכי סלקא דעתך דבמקום קלב"מ עדיף יותר משאר אתנן?⁴³

דהיינו, שם האתנן חייב לחול עם מעשה קניין. בכל מצב של אתנן שאין בו פטור קלב"מ, ברור שצריך להיות מעשה קניין כדי להפוך אותו לאתנן. ממילא, גם במקום שיש פטור, לא יתכן לומר שדין אתנן יחול ללא מעשה קניין ממשי.

כיצד אם כן יש להסביר את שיטת רבנו דוד?

דרך אחת⁴⁴ היא הדרך שהובאה לעיל. ר' דוד סובר כחכמי הצרפתים, שלשיטתם יש כאן פטור כללי: לעולם פטור של קלב"מ לא חל כאשר אדם מחייב את עצמו, ולכן חל דין אתנן. ומה שכתב ר"ד ש"חייב לעמוד בדיבורו", הכוונה היא שלמרות שההתחייבות היא מיוזמתו, הוא מחויב לממש אותה. לעומת זאת, במקרה של רבא והאילים, החיוב בא מבחוץ ולכן היו הגנבים פטורים מלשלם.

הקהילות יעקב מסביר בדרך דומה את דברי ר"ד. אמנם, כפי שהוסבר לעיל, יש כאן הבדל כללי: אדם שחייב את עצמו לא נפטר על ידי קלב"מ. אלא שלא כפי הדרך הראשונה, שלפיה אדם המחייב את עצמו חייב ברמה כזו שבית הדין יגבו ממנו כחייב מן הדין, לדעת הקהילות יעקב, אדם כזה נשאר חייב, אך רק ברמת חיוב של דיני שמים:

ונלענ"ד ברור, דכוונת הר"ד ז"ל דכל קלב"מ פטור מממון אפילו בדיני שמים, היכא דהוא חיוב שהתורה מחייבתו. ורק כשחיוב השני הוא התחייבות עצמי, בזה חייב לצאת ידי שמים, [כשהיה קניין להתחייבות זו] ומשום הכי נתפס דין אתנן על הטלה אע"פ שקלב"מ, משום שהוא התחייבות עצמי.⁴⁵

43 קהילות יעקב כתובות סי' ל אות ב

44 כך פירש בספר אמרי בינה, חו"מ הלכות דיינים סי' מז

45 קהילות יעקב כתובות סי' ל אות ב

נראה שעל פי הסברו, שעדיין נשאר על האדם חיוב מן הדין לצאת ידי שמים, אין צורך לשנות את גרסת הגמרא בבבא קמא. הראב"ד, שהביא את שיטת חכמי הצרפתים, כתב שלדבריהם יש למחוק את דברי הגמרא שבית הדין לא מחייבים את האדם לשלם אתנן, מכיוון שלשיטתם בית הדין אכן יחייבו אותו. אלא שלפי הסבר הקהילות יעקב, גם לפי רבנו דוד וחכמי הצרפתים יש לאדם זה פטור בבית הדין ולא יאמרו לו לשלם, ובכל זאת עדיין חל שם האתנן, מכיוון שהקלב"מ הוריד אותו לדרגה של חייב בידי שמים – דרגה שכאמור (בין לרש"י ובין לתוספות) מספיקה ליצור שם אתנן.

סיכום

בסוגיה זו למדנו שני עניינים מרכזיים:

1. 'חייב בדיני שמים' – זוהי הגדרה הלכתית מעשית. תחום אחד שבו יש השלכה מעשית הוא מצב של תפיסה. תחום נוסף הוא, שעל מנת לצאת ידי שמים חלים גם דיני איסורים על תשלום שנותנים.
2. פטור 'קים ליה בדרכה מיניה' – שאלנו האם הפטור על העונש הקטן הוא טכני, או שזהו פטור מהותי שיש בו הנהגה טובה ממידת חסידות 'לצאת ידי שמים'. שאלה נוספת שדנו בה היא, האם פטור זה חל גם במצבים שאדם חייב את עצמו בתשלום שלא חויב בו על פי התורה.